

***Aqua fons vitae...* – o nowożytnych pojemnikach do wody mineralnej ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie**

Iwona Wojciechowska

Stargard

i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

Abstrakt

Picie wody mineralnej przez mieszkańców Stargardu potwierdzają znaleziska fragmentów kamionkowych i szklanych butelek, znajdujące się w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. Przeważająca większość tych opakowań pochodzi z XIX w., co wiązać należy z ówczesnym rozwojem ośrodków uzdrowiskowych powstających przy leczniczych źródłach. Dzięki zachowanym stemplom na butelkach, wiemy, że przechowywano w nich wodę sprowadzoną z terenów dzisiejszych Czech (Cheb-Františkovy Lázně, Karlovy Vary, Mariánské Lázně), Niemiec (Bad Kissingen, Bad Pyrmont, Niederselters, Wismar) oraz Polski (Szczawno-Zdrój).

Abstract

Drinking mineral water by the inhabitants of Stargard is confirmed by finds of pieces of stoneware and glass bottles being part of the collection of the Historical and Archeological Museum in Stargard. The overwhelming majority of those containers goes back to the 19th century, which needs to be associated with the development of health resorts established near thermal springs. Thanks to stamps preserved on bottles we know that they were used for storing water which came from the territory of contemporary Bohemia (Cheb-Františkovy Lázně, Karlovy Vary, Mariánské Lázně), Germany (Bad Kissingen, Bad Pyrmont, Niederselters, Wismar) and Poland (Szczawno-Zdrój).

Słowa kluczowe

Stargard, woda mineralna, kamionka, szkło, nowożytność

Keywords

Stargard, mineral water, stoneware, glass, modern times

Od niepamiętnych czasów, ludzie pokładają nadzieję w źródłach wód mineralnych, wierząc, że mogą one leczyć i łagodzić ich dolegliwości i choroby. Współcześnie odnajdywane w trakcie oczyszczania źródeł monety oraz fragmenty naczyń glinianych są dowodami na korzystanie z tych krynic już w czasach rzymskich. Odkrywane numizmaty zapewne wrzucane były do studni jako ofiary dla licznych bóstw, natomiast

naczynia prawdopodobnie uszkodzono przy nabieraniu wody. Można przypuszczać, że źródle początkowo służyły jedynie jako źródło wody pitnej, która spożywana była wówczas w pobliżu studni. Taki stan rzeczy utrzymywał się do końca XVI w., kiedy to lekarze dostrzegli terapeutyczną wartość naturalnej wody mineralnej, zarówno w formie kąpeli, jak i kuracji pitnej¹.

WODA JAKO LEK

Pierwsze kompleksowe opracowanie niemieckich źródeł mineralnych i kąpielisk przedstawił Jacob Theodor Tabernaemontanus pod koniec XVI w. w swojej pracy *Neuw Wasserschatz*. W rozdziale *Wie man den Weinbrunnen oder auch andere Sauwerbrunnen uber Feldt schicken oder führen soll, daß sie ihre krafft nicht verlieren* tego traktatu zajął się kwestią najodpowiedniejszej metody transportu wód².

Autor podkreśla, że oszczędnie i najkorzystniej jest, kiedy woda mineralna jest używana przy źródle, ponieważ można ją pomieścić i przechować, jak się chce, a przecież i tak traci coś ze swego „subtelnego ducha”³. Tabernaemontanus przedstawił następujące propozycje w zakresie transportu wody: *Wielcy panowie, szlachta, bogaci kupcy i mieszcianie, którzy mieszkają dzień – dwa od źródeł, powinni sami zaopatrywać się w wodę w dzbanach siegburskich. Wodę powinno nabierać się przed wschodem słońca lub po zachodzie. Żeby nie straciła ona „subtelnego ducha” naczynia należy solidnie zatkać czopem z wosku i pergaminu lub tylko jednym pęcherzem, aby nie wywietrzała. Następnie należy umieścić ją w koszu wypełnionym zielonym świeżym zbożem lub owinąć zamoczonymi w zimnej wodzie szmatami. Materiał powinien być w każdej nadarzającej się okazji ponownie zanurzany w zimnej wodzie, a dzbany nie powinny być wystawiane na słońce*⁴. Butelki kamionkowe zaklejane woskiem i pergaminem lub samym pęcherzem nie były jednak hermetyczne. Tabernaemontanus pisał, że transportowana woda tylko przez okres ośmiu do dziesięciu dni zachowuje świeżość i zalecał, aby sprawdzać stan wody co trzy dni, jeżeli jest ona stosowana jako lekarstwo⁵.

Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej, w 2. połowie XVII w., ze względu na warunki higieniczne, znane dotychczas z leczenia kąpielami uzdrowiska skupiły się na kuracjach pitnych. Andreas Keil, uzdrowiskowy lekarz w Bad Pyrmont od 1666 r., zbadał skład wody źródlanej i jej wartości lecznicze. Jego wnioski przyniosły wielki postęp w balneologii, a jego kuracja pitna była zalecana przy leczeniu wielu chorób⁶. O uzdrawiającej działalności wód Niederselters pisał już Tabernaemontanus: *Cudowna woda posiada moc oczyszczania, odchudzania i przeczyszczania, w małym stopniu rozgrzewania. Otwiera zatory wątroby, śledziony, klatki piersiowej, płuc, nerek i pęcherza moczowego. Pożera złe ciecze ze krwi, mózgu i oczu, pomaga przy zapłodnieniu, chroni*

¹ Brinkmann 1984a, 92.

² Brinkmann 1984a, 92.

³ Kowalczyk 2012, 141.

⁴ Brinkmann 1984a, 92.

⁵ Brinkmann 1984a, 97.

⁶ Alfter 1996, 5.

przed trądem...⁷. Przyjmuje się jednak, że handel niektórymi wodami mineralnymi stosowanymi jako lekarstwo rozwijał się dopiero od połowy XVII w., natomiast wzrost eksploatacji zasobów wód mineralnych w postaci przedsięwzięć sanatoryjnych i kuracji pitnych został przyspieszony jeszcze później, bo w XVIII w. Dzięki zwiększeniu gospodarczego znaczenia źródeł również eksport tamtejszej wody zyskał na ważności, początkowo w butelkach kamionkowych⁸, a później także w szklanych⁹.

POJEMNIKI DO WODY MINERALNEJ W STARGARDZIE

Butelki kamionkowe

Twarda kamionka ze spieczonym czerepem, której przesiąkliwość wynosi zaledwie 2%¹⁰, świetnie nadawała się do transportu płynów. Właściwości wodoodporne butelek zwiększało również szkliwo solne, którym je powlekano. O popularności tego typu naczyń, świadczy choćby umowa z 20 listopada 1754 r. pomiędzy przedstawicielem elektoratu, a „rodzimiymi” producentami w Ransbach i Hillscheid na dostarczenie 450 000 opakowań do 1755 r.¹¹ Natomiast już w 1846 r. w westerwaldzkich¹² warsztatach roczna produkcja butelek kamionkowych do wody przekroczyła liczbę ponad 2,5 mln sztuk¹³. Na zamówienie właścicieli źródeł, przed wypałem w górnej części pojemników kamionkowych, garncarze odciskali stemplem znak potwierdzający zawartość opakowania, a poniżej również sygnatury identyfikujące warsztaty garncarskie (litery) oraz garncarzy (liczba)¹⁴.

W zbiorach MAH w Stargardzie znajduje się liczny materiał ceramiczny, w tym również kamionka z okresu nowożytnego¹⁵. Podczas prac archeologicznych na terenie miasta Stargard badacze coraz częściej natrafiają na dobrze zachowane butle kamionkowe lub ich fragmenty¹⁶. Niestety, większość tych zabytków nie posiada żadnych pieczęci czy znaków producenta, co ogranicza możliwość jednoznacznego określenia czy służyły one do transportowania wody mineralnej. Butelki kamionkowe wykorzystywane były również jako opakowania do innych płynów np. alkoholi,

⁷ Kowalczyk 2012, 143.

⁸ Termin butelki kamionkowej w Polsce jest dość dobrze ugruntowany, natomiast w literaturze niemieckiej nie ma porozumienia w sprawie tego, czy należy mówić o „butelkach” czy „dzbanach” kamionkowych. W języku potocznym termin „butelka” jest powszechny w południowych Niemczech, natomiast w Nadrenii dominuje termin „dzban” - Brinkmann 1982, 5.

⁹ Kowalczyk 2012, 142.

¹⁰ Rębkowski 1995, 39.

¹¹ Brinkmann 1982, 33.

¹² Rejon na wschód od Renu, pomiędzy rzekami Lahn i Sieg, już od końca XVI w. stał się światowej sławy ośrodkiem produkcji kamionki. W XVIII w. specjalnością warsztatów westerwaldzkich stały się butelki kamionkowe do wody mineralnej, które to pod koniec XVIII w. były już głównym produktem eksportowym miejscowych garncarzy - Vyšohlíd 2014, 426-427.

¹³ Vyšohlíd 2014, 428.

¹⁴ Znaki producenta pojawiają się na butelkach kamionkowych do wody mineralnej od połowy XVIII w. początkowo z przodu butelki, a po 1834 r. pod stemplem lub uchem naczynia - Brinkmann 1982, 33.

¹⁵ Znaleźiska butelek kamionkowych mają znaczenie w przypadku badań archeologicznych, ponieważ dzięki zachowanemu fragmentowi ze stemplem można określić zarówno chronologię, rodzaj płynu, jak i kontakty miast z poszczególnymi ośrodkami uzdrowiskowymi - Kowalczyk 2012, 142.

¹⁶ Przykładem takich znalezisk jest choćby zbiór fragmentów ponad 20 butelek kamionkowych z badań tzw. kwartału IX w latach 2007-2008.

lakierów, olejów, kwasów, środków chemicznych i farmaceutycznych¹⁷. Nie miały one pieczęci z nazwą zawartości, jednak czasem zdarzały się sygnatury wytwórców. Kolejne ograniczenie w badaniach nastęcza fakt, że od przełomu XIX i XX w. zrezygnowano z umieszczania stempli i zastąpiono je papierowymi etykietami, naklejanymi na brzuścach pojemników, które z rzadkością odkrywane są w materiale archeologicznym¹⁸. Z tych też powodów w tym artykule opracowano fragmenty zaledwie 15 butelek ze zbiorów MAH w Stargardzie. Fragmenty poddanych analizie pojemników kamionkowych pochodzą przede wszystkim z obszaru Starego Miasta (sąsiedztwa rzeki Iny, terenu tzw. kwartału IX, okolicy murów miejskich przy ulicy Strażniczej).

W 1970 r. na Starym Mieście odkryta została zachowana w bardzo dobrym stanie butelka kamionkowa ze stemplem źródła *Marienbad*. Zabytek ten w inwentarzach MAH w Stargardzie widnieje jako znalezisko luźne, dlatego można jedynie przypuszczać, że natrafiono na nie przy pracach budowlanych, które objęły głównie centralną część miasta, w ramach odbudowy Stargardu po zniszczeniach wojennych. W latach 1999-2001 przeprowadzono badania archeologiczne przy budowie przepławki dla ryb oraz jazu na rzece Inie. Podczas prac odsłonięto nowożytny kanał burzowy, a także partie fundamentowe dwóch budynków pochodzących z przełomu XIX i XX w. Odkryte fragmenty butelek kamionkowych pochodziły z przemieszanych warstw kulturowych¹⁹. Natomiast w okresie 2007-2008 Muzeum w Stargardzie przeprowadziło badania ratownicze w obrębie kwartału IX Starego Miasta, o powierzchni ok. 11 000 m², ograniczonego ulicami: Bolesława Chrobrego (*Johannisstrasse*), Kazimierza Wielkiego (*Grosse Mühlenstrasse*), Grodzkiej (*Radestrasse*) oraz Targu Drzewnego (*Holtzmarktstrasse*) – nieistniejącego odcinka na przedłużeniu ul. Władysława Łokietka. Prace wykopaliskowe na kwartale IX wniosły wiele do wiedzy na temat użytkowania tego obszaru na przestrzeni ponad dwóch tysięcy lat²⁰. Poddane analizie butelki kamionkowe do wody mineralnej zostały odkryte w obiektach nowożytnych pełniących funkcje studni i latryn²¹. W 2014 r. podczas nadzoru archeologicznego przy rewaloryzacji murów miejskich przy ulicy Strażniczej natrafiono na warstwę niwelacyjną terenu²². Podczas odsłaniania strzelnic, mniej więcej w połowie zachowanej długości muru, pozyskano liczne zabytki ruchome, wśród nich kilka fragmentów pojemników kamionkowych, datowanych na XVIII w.

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie poza zabytkami odkrytymi w trakcie prac archeologicznych posiada bogaty zbiór eksponatów przekazanych przez

¹⁷ Zespół takich zabytków pozyskano w 1970 r. z Rynku Staromiejskiego/ul. Grodzkiej w Stargardzie, podczas interwencji konserwatorskiej w wykopach budowlanych w miejscu dawnej Apteki Radzieckiej.

¹⁸ Były przedsiębiorstwa, które na długo przed przełomem XIX i XX w. obok pieczęci używały papierowych etykiet - Nienhaus 1984a, 138.

¹⁹ Rogowska 2000, 17-18.

²⁰ Więcej na temat badań zob. Majewski, Kwiatkowski 2009; Majewski 2013.

²¹ Majewski, Kwiatkowski 2009.

²² Wyrównanie tego obszaru nastąpiło prawdopodobnie w trakcie odbudowy miasta ze zniszczeń wojennych. Według Geodezyjnej Dokumentacji Polowej z 1922 r. istniały tam dobudowane bezpośrednio do fortyfikacji budynki nowożytne.

mieszkańców miasta i okolic. Wśród tych zabytków znajdują się cztery butelki do wody mineralnej²³. Brak jakichkolwiek informacji uniemożliwia określenie kontekstu znalezisk.

Zasadniczą część poddanego opracowaniu zbioru stanowią dziewiętnastowieczne butelki, a zaledwie jedna trzecia to fragmenty pojemników pochodzących z XVIII w. Zachowane dna butelek (12 szt.) mają wklęsłą formę i 11 z nich nosi ślady po odcinaniu od tarczy koła garncarskiego (ryc. 1). Partie przydenne zaznaczone są charakterystycznymi pierścieniami. W górnej części korpusu butelek umieszczone są stemple mówiące o zawartości pojemnika, natomiast po przeciwległej stronie doczepione są ucha o przekroju owalnym. W przeważającej mierze naczynia datowane na XVIII w. mają barwę siwą i zostały poryte przezroczystym szkliwem solnym. Natomiast dziewiętnastowieczne butelki z kolekcji MAH mają barwę od żółtej do ciemnobrązowej.

Przykładem takiego rudo-brązowego pojemnika jest, odkryta w 1970 r. na Starym Mieście, butelka (nr inw. MS/A/135) z owalnym stemplem z napisem: „MARIENBAD·M.” (ryc. 2). Pieczęć o wymiarach 24 mm na 27 mm, poza nazwą własną źródła, przedstawia wyobrażenie trzech par poroży jeleni, ustawionych w dwóch rzędach. Z powodu braku szyjki naczynia trudno określić wielkość butelki, jednak sam jej korpus mierzy 26 cm wysokości, dlatego trzeba zaliczyć ją do dużych pojemników na wodę. Pomimo niekompletności butelki, dzięki zachowanemu cylindrycznemu kształtowi, można przyporządkować to naczynie do butelek typu E według Brinkmanna²⁴. W pojemniku tym została przywieziona do Stargardu woda z uzdrowiska Marienbad (Mariánské Lázně w zachodnich Czechach).

Źródła z Mariańskich Łaźni znane były wcześniej pod nazwą „źródła Auschowitzer”, która związana była z wsią należąca od XII w. do klasztoru premonstratensów. Pomimo prób uzyskania w XVI i XVII w. ze słonych źródeł soli, a także przypisywanych im przez mieszkańców leczniczych właściwości, właściwie do XVIII w. wody te nie były powszechnie znane. Wysyłkę wody z Auschwitz zapoczątkowano u progu XVIII w., jednak transport, który odbywał się beczkami, ograniczał się do czeskich klasztorów w Kladrau i Plass. Dopiero za sprawą doktora Johanna Josepha Nehra, odpowiedzialnego za zdroje uzdrowiskowe w kongregacji czeskich norbertanów, w końcu XVIII w. wody te stały się sławne. W 1813 r. rozpoczęła się budowa pierwszych łaźni, dająca początek znanemu kurortowi, który w 1818 r. został podniesiony do rangi publicznego uzdrowiska²⁵. Kurort uzyskał nazwę *Marienbad* na cześć cesarzowej Marii Teresy. Na początku XIX w. wraz z rozwojem uzdrowiska, rozpoczęto eksport wody mineralnej na większe odległości m.in. do Pragi i Wiednia²⁶. Początkowo produkt z Marienbadu wysyłany był w butelkach kamionkowych, które dostarczano z wytwórni

²³ Do kolekcji Muzeum w Stargardzie trafiły kolejno w: 1975, 1978 i 2009 r. W 2009 r. w trakcie prac melioracyjnych w wykopie liniowym na zapleczu ul. Stefana Czarnieckiego jeden z mieszkańców Stargardu odnalazł dwa pojemniki kamionkowe. Prawdopodobnie pochodzą one z dawnej piwnicy nowożytnego budynku, na którą natrafiono podczas robót ziemnych.

²⁴ Typologia butelek w poniższym opracowaniu zostało przyjęta za Berndem Brinkmannem (1984a).

²⁵ Brinkmann 1986, 45.

²⁶ Kowalczyk 2012, 151.

w Kinsberg (Loretto) i Eger. W 1823 r. norbertanie zbudowali własną garncarnię. Produkcja glinianych pojemników odbywała się *pod nadzorem i kierownictwem doświadczonego producenta specjalnie wyznaczonego z Selters*²⁷. Od 1850 r. butelki z Mariańskich Łaźni wyposażano w kapsle z cyny, rezygnując w ten sposób z zamknięcia opakowań nasmołowanymi skórami, żywicą czy korkiem²⁸. Możliwe, że zamiana kamionkowych naczyń na szklane dokonała się, tak samo jak w rozlewni w Franzensbad, w 1870 r. W 1878 r. odnotowano w użyciu jedynie butelki szklane²⁹.

Odcisk stempla na naczyniu ze Starego Miasta jest przedstawieniem herbu miasta Teplá, w którym swój klasztor posiadali właściciele Mariańskich Łaźni – premonstratensi. Napis wokoło poroży oznacza zawartość butelki: „MARIENBAD(ER) M(INERALWASSER)”³⁰. Pojemnik ten można datować na połowę XIX w.

Na pięć kamionkowych naczyń do wody mineralnej natrafiono na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 34 w obiekcie (nr 1) pełniącym wcześniej funkcję nowożytniej studni³¹. Pierwsza z butelek (nr inw. 1/GM/Kw/M/1) o brązowo-pomarańczowej barwie z dużym uchem, którego górna część opiera się na brzuścu naczynia, ma wysokość 27 cm, średnicę dna 82 mm i średnicę wylewu 19 mm (ryc. 5). Z przodu, przez środek butelki przechodzi pionowe wgniecenie, które powstało jeszcze przed wypałem (możliwe, że w trakcie ustawiania form w piecu). Właśnie tam widnieje słaby odcisk pieczęci z napisem „[...]E[...]SB”. Opakowanie to służyło do transportowania wody mineralnej z uzdrowiska Eger-Franzensbad (Cheb, Františkovy Lázně w zachodnich Czechach).

W dokumentach z 31 października 1406 r. zachowała się wzmianka o *mieście bogatym w szczawy (Stadtsäuerling)* w pobliżu miejscowości Eger, natomiast z 1542 r. pochodzi dostarczony przez Caspara Bruscha z Fichtelgebirge, pierwszy wiarygodny zapis o istnieniu wód kwasowęglowych, obok miasta Eger. W Kronice Chebu zamieszczono informację, że już w 1600 r. zainicjowana została regularna wysyłka wody mineralnej pobieranej ze źródła pod nazwą „Eger Säuerling” – „Eger Wasser”. Od tego czasu, produkt ten znany był na świecie jako „Eger-Wasser”. Nazwa ta utrzymywała się pomimo tego, że na cześć cesarza Franciszka II, źródło w 1793 r. zostało przemianowane na „źródło Franciszka”, a nowo pozyskany teren na „Franzensbad” (niecałe 10 km od Eger). Ta stara ponad 300-letnia tradycja była tak potężna, że jeszcze w 2. połowie XIX w. wiele osób, w tym nawet lekarze, uważali, że Eger i Franzensbad to dwa oddzielnie istniejące kurorty³². W sierpniu 1793 r. można mówić o oficjalnym otwarciu uzdrowiska pod nazwą *Kaiser Franzensdorf*. Nazwa ta została zmieniona w 1807 r. na wniosek egerskiego magistratu na *Kaiser Franzensbad* na cześć cesarza Fryderyka II Wielkiego.

²⁷ Brinkmann 1986, 45.

²⁸ Brinkmann 1984a, 100.

²⁹ Brinkmann 1986, 47.

³⁰ Brinkmann 1986, 45-46.

³¹ Kwiatkowski, Majewski 2009.

³² Eger korzystało z mineralnych źródeł Franzensbad, które jednak nie były włączone bezpośrednio do miasta - Köstler 1858, 3.

Ze względu na cesarski przywilej miasto Eger w 1656 r. samo zarządzało wysyłką wody i taki stan rzeczy utrzymywał się do 1822 r. Od tego roku dzierżawę tego przywileju przejął kupiec Josef August Hecht³³, który opatentował w 1829 r. napełnianie wodą mineralną butelek w atmosferze CO₂³⁴. Pierwsze informacje w źródłach pisanych o naczyniach kamionkowych z Eger pochodzą z 1611 r. Początkowo butelki wytwarzane były w saksońskim Waldenburgu, a dopiero od 1729 r. rozpoczęto ich rodzimą produkcję³⁵.

Naczynie odnalezione w nowożytniej studni na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 34 można zaklasyfikować do butelek typu Dg, które pojawiły się w końcu XVIII w.³⁶ Nie wiadomo kiedy napis „EGER SB”, słabo widoczny na tej butelce, pojawił się na naczyniach z egerską wodą. Wszystko wskazuje na to, że butelki z tego rodzaju stemplem pojawiły się jeszcze przed zmianą nazwy źródła w 1793 r., ponieważ z początkiem XIX w. rejestrujemy zmianę na okrągłe pieczęcie z inskrypcją „KAISER FRANZENS BRUNN EGER”³⁷.

Następny pojemnik (nr inw. 1/GM/Kw/M/2) wykonany został z jasnoszarej kamionki powleczonej przezroczystym szkliwem solnym. Ma on wysokość 28,5 cm, średnicę dna 97 mm i średnicę wylewu 18 mm. Pomimo tego, że produkcja butelek odbywała się ręcznie i w szczególności we wczesnych typach widoczne są bardzo duże zmienności, a przejście od jednej postaci w drugą jest dość płynne, to forma omawianego naczynia wskazuje na typ C³⁸. Górna nasada ucha odkrytej butelki przyklejona została do zgrubienia znajdującego się u podstawy szyjki, natomiast w dolnej części uchwyty widoczny jest ślad po palcu będący wynikiem dociskania ucha przed wypałem³⁹. W górnej części brzuśca widnieje okrągły stempel, o średnicy 30 mm z motywem krzyża, literami „CT” oraz śladami kobaltowego pierścienia dookoła. Poniżej znajduje się sygnatura „D” będąca znakiem producenta⁴⁰ (ryc. 3:1). Litery „CT” to skrót od Curfürstenthum Trier, czyli Elektoratu Trewiru⁴¹, natomiast znak krzyża związany jest z przedstawieniem herbowym ówczesnego państwa. Pojemnik ten służył do transportu wody mineralnej ze źródła w Niederselters.

W swojej broszurze *Niederselters und das Selterswasser in historischen Darstellungen* (1972) A. Kuhnigk⁴² poinformował, że źródło miało być znane mieszkańcom wsi od 1000 r. Dalej autor opisuje, że: *osada Saltrise (Niederselters) została nazwana po bulgoczących źródłach mineralnych znajdujących się tam już w czasach starożytnych Germanów. Słowo: Saltrise = Seltzer pochodzi z połączenia dwóch starogermańskich słów: Salt – przyprawy, sól i ris – rozkopywać, pękać.* Pierwsze zachowane wzmianki

³³ Późniejszy dzierżawca rozlewni w Karlsbadzie w początkach jej funkcjonowania - Brinkmann 1984c, 418.

³⁴ Köstler 1858, 1-3, 92; Brinkmann 1984b, 170-172.

³⁵ Lidmila 2009, 7.

³⁶ Brinkmann 1984a, 99.

³⁷ Brinkmann 1984b, 171.

³⁸ Brinkmann 1984a, 97.

³⁹ Dzięki temu, uchwyt podczas wypalenia został mocno złączony z korpusem naczynia. Tego typu zabiegi występują przede wszystkim na wcześniejszych formach butelek kamionkowych - Brinkmann 1984a, 99.

⁴⁰ Brinkmann 1982, 33.

⁴¹ Oniszczyk, 2013, 84.

⁴² Wieland 1980, 286.

o zdroju z Niederselters pochodzą z 1536 r., natomiast w 1581 r. Jacob Theodor Tabernaemontanus stworzył opis właściwości leczniczych wód mineralnych, który spowodował, że źródło to stało się powszechnie znane.

Transport wody z Niederselters znany był już w XVI w., jednak znaczny rozwój sprzedaży można datować na XVII-XVIII w. Naczynia, które były wysyłane, musiały przetrwać długą podróż, ponieważ oprócz odbiorców krajowych – głównie aptek – dostarczano je m.in. do Rosji i Anglii. Oferta księżęcej apteki w Brunszwiku podana w *Braunschweigischen Anzeigen* z 1751 r. wymienia wodę ze źródła Selters obok innych znanych marek m.in. Schwalbacher, Spa czy Eger⁴³.

W związku z licznymi przemianami administracyjnymi i politycznymi znaki na butelkach z Niederselters zmieniały się bardzo szybko. Różne wzory pieczęci dla tego źródła znane są od 1740 r. Okrągły stempel z krzyżem pośrodku i literami „CT” od 1749 r. stał się obowiązkowym znakiem dla naczyń z wodą selcerską. Występuje on w wielu odmianach, zazwyczaj w kobaltowo-niebieskim pierścieniu⁴⁴. Można zatem sądzić, że pojemnik kamionkowy ze Stargardu powstał w 2. połowie XVIII w. w westerwaldzkim warsztacie garncarskim w miejscowości Deesen, na co wskazuje litera „D” umieszczona pod odciskiem pieczęci⁴⁵.

Butelka o numerze inwentarza 1/GM/Kw/3 zachowała się jedynie w postaci fragmentu środkowej partii brzuśca, przedniej części naczynia (ryc. 3:2). Na szarobrazowej kamionce powleczonej przezroczystym szkliwem solnym widoczna jest wyłącznie fragmentarycznie dolna krawędź okrągłej pieczęci, a pod spodem sygnatura zakończona literą „S”. Najprawdopodobniej pojemnik ten został wyprodukowany w Hillscheid (Westerwald) do transportowania wody mineralnej z Niederselters. Przymiślnie okrągły stempel składał się z otoku z napisem „SELTERS” oraz liter CT rozdzielonych po środku krzyżem. Pod pieczęcią umieszczona została sygnatura ośrodkowa Hillscheid „HS”. Butelki z analogicznymi odciskami pieczęci odkryto m.in. w Wismarze⁴⁶. Według Berndta Brinkmanna tego typu stemple występowały na butelkowanej wodzie mineralnej z Niederselters od ostatniej ćwierci XVIII w. do 1802 r.

Kolejne dwa naczynia, na jakie natrafiono na parceli Grosse Mühlenstrasse 34, były cylindrycznymi butelkami (nr inw. 1/GM/Kw/4, 1/GM/Kw/5) z okrągłymi pieczęciami o średnicy 30 mm, otoczonymi kobaltowym pierścieniem (ryc. 3:3-4). W centralnym punkcie stempli umieszczone zostały inicjały „HN” pod koroną, a w ich otoku – napisy: „SELTERS” (nr inw. 1/GM/Kw/4) oraz „SEL[...]RS” (nr inw. 1/GM/Kw/5). Poniżej pieczęci na butelce o nr inw. 1/GM/Kw/4 widnieje liczba „172” oraz litera „S” (ryc. 3:3), natomiast na naczyniu o nr inw. 1/GM/Kw/5 litery „HS” oraz rzymska cyfra „III” (ryc. 3:4). Brązowe butelki o wysokości 28,5 cm (nr inw. 1/GM/Kw/4) i 24 cm (nr inw. 1/GM/Kw/5), średnicy dna – 90 mm (nr inw. 1/GM/Kw/4) i 67 mm (nr inw. 1/GM/Kw/5) oraz średnicy wylewu 20 mm zostały

⁴³ Wieland 1980, 286-288; Kowalczyk 2012, 145.

⁴⁴ Heege 2009, 61-62.

⁴⁵ Brinkmann 1982, 34.

⁴⁶ Por. Buchholz 1994.

powleczone szklivem solnym. Są to pojemniki w typie D, którego forma pojawiła się w końcu XVIII w.⁴⁷ W dolnej partii ucha większej butelki widoczny jest ślad odcisniętego palca. Oba naczynia, odkryte na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 34, służyły do transportu wody ze źródeł z Niederselters.

W latach 70. XVIII w. stempel na pojemnikach do wody selcerskiej został wzbogacony o obowiązkowy napis „SELTERS”. Z powodu sekularyzacji Elektoratu Trewiru, administrację nad źródłem przejęło na przełomie listopada i grudnia 1802 r. Księstwo Nassau-Weilburg. Wówczas to logo Niederselters zmieniło się na okrągły znak z inicjałami „NW” (Nassau-Weilburg) zwieńczonymi koroną w centralnym punkcie pieczęci i napisem „SELTERS” w otoku. W 1806 r., kiedy doszło do zjednoczenia Księstwa Nassau-Weilburg z Księstwem Nassau-Usingen w jedno Księstwo Nassau (Herzogthum Nassau) zastąpiono inicjały „NW” monogramem „HN” (Herzogthum Nassau)⁴⁸. Wzoru takiego stempla używano według Wielandta od 1806 r. do około 1836 r.⁴⁹ Znajdujące się pod pieczęcią liczby „172” oraz „III” są numerami identyfikującymi garncarzy, natomiast litery „S” i „HS” informują o miejscu produkcji. W tym wypadku sygnatura „S” należy do westerwaldzkich warsztatów w Senenbach⁵⁰, natomiast „HS” to ośrodek w „Hillscheid”.

W dawnej studni odkrytej na parceli Radestrasse 26 odnaleziono materiał ruchomy datowany na XVIII-XIX w.⁵¹ Wśród wydobytych z niej zabytków natrafiono na fragmenty kamionkowej, cylindrycznej butelki (nr inw. 1/R/Kw/M/1) z częściowo zachowanym okrągłym odciskiem stempla z napisem „S[...]S” w otoku, fragmentami dolnej części przedstawienia ikonograficznego, a także inskrypcji umieszczonej poniżej pieczęci: „HERZOGTH[...] NASSAU” (ryc. 3:5). Pojemnik od zewnątrz ma pomarańczowo-jasnobrązową barwę, natomiast powierzchnia wewnętrzna pozostawiona została w kolorze naturalnym gliny, czyli jasnoszarym. Z powodu braku górnej części butelki nie można określić dokładnych wymiarów naczynia, jednak na podstawie analogii z butelkami tego typu odkrytymi w innych miastach, można przypuszczać, że naczynie to miało ok. 28,5 cm wysokości⁵². Pojemnik ten można zaliczyć do toczonych na kole butelek typu E. Odcisnięty okrągły stempel przedstawia wspiętego, koronowanego lwa z gontami w tle z napisem „SELTERS” w pierścieniu otaczającym zwierzę. Poniżej pieczęci, w jednym rzędzie znajduje się inskrypcja „HERZOGTHUM NASSAU”, oznaczająca Księstwo Nassau⁵³. Lew będący herbem miasta Nassau pojawił się na stemplu selcerskiej wody w latach 1836-1866⁵⁴. Niestety brak fragmentu spod ucha butelki, uniemożliwia określenie producenta naczynia. Z całą pewnością jednak pojemnik ten powstał w jednym z westerwaldzkich ośrodków garncarskich.

⁴⁷ Brinkmann 1984a, 99.

⁴⁸ Nienhaus 1995, 114; Heege 2009, 62.

⁴⁹ W publikacji błędnie zapisano nazwisko Autora, którym jest dr Ulf Wielandt - Wieland 1980, 290. Według A. Heegego (2009, 62) pieczęć z inicjałami „HN” miała funkcjonować tylko do 1830 r.

⁵⁰ Brinkmann 1982, 35.

⁵¹ Majewski, Kwiatkowski 2009.

⁵² Drużyłowski 2009, 347; Oniszczuk 2013, 85.

⁵³ Drużyłowski 2009, 346.

⁵⁴ Wieland 1980, 291. Według A. Heegego (2009, 62) pieczęć z lwem miała pojawić się już na przełomie 1830 i 1831 r.

W obiekcie nr 8, na parceli Grosse Mühlenstrasse 30, będącym pozostałością po fundamencie nowożytniej zabudowy⁵⁵ natrafiono na górną część niewielkiej szklawicy butelki kamionkowej (nr inw. 66/GM/Kw/M/1) o brązowej barwie. Pod żłobkowaną szyjką naczynia o średnicy wylewu 19 mm, znajduje się okrągła pieczęć o średnicy 8 mm z odcisniętą literą „F” (ryc. 4:1). Odkryty fragment pojemnika służył do transportu wody mineralnej z Karlsbad (Karlovy Vary w zachodnich Czechach).

Według legendy, gorące źródła w Karlsbad zostały odkryte w 1374 r. przez cesarza Karola IV podczas jednego z polowań. Pies gończy, który podążał tropem jelenim, wpadł do wody i wyjął zaalarmował myśliwych. Wówczas to cesarz za radą swojego osobistego lekarza użył tej wody do obmycia rany. Jako, że rana bardzo szybko się zagoiła, Karol IV z wdzięczności wniósł nad cieplicą miasto, które otrzymało swoją nazwę od jego imienia. Inną historię w 1630 r. podał Strobelberger. Według niego źródło było znane znacznie wcześniej, przed tysiącem lat i tak jak przed dawnymi laty tak i dzisiaj, źródło to nazywane było „Warme Bad”. Roku Pańskiego 1358, w okolicy pięknych budynków, zamku na skale i kamiennego uzdrowiska wykuto z kamienia nietypową siedzibę dla Jego Majestatu. Wzniesiona i nazwana została na cześć cesarza – Karlsbad⁵⁶.

O właściwościach leczniczych wody i popularności jej na Pomorzu wspomina już w 1617 r. w swoim dzienniku z podróży Filip Hainhofer: *W czatowni zawroty głowy dopiekać mi zaczęły, tak żem na chwilę zrejterować musiał i wody cesarza Karola użyć, którą od Jaśnie Wielmożnego Księcia dostałem*⁵⁷. Jednak do połowy XIX w. starano się utrzymać administrację nad źródłem w rękach miasta, ograniczając, a nawet zabraniając pod groźbą kary, eksportowania tego cennego surowca. Mieszkańcy obawiali się, że sprzedaż wody spowoduje, że ludzie mając możliwość picia jej we własnym domu zrezygnują z przyjazdów do uzdrowiska. Dopiero dekretem czeskiego *Landesgubernium* (Gubernialnego Urzędu Krajowego) z 27 marca 1843 r. Karlovy Vary otrzymały zgodę na transport wody jako środka leczniczego. W tym też roku miasto przekazało w dzierżawę prawo do wysyłki wody i rozpoczęto handel. W 1856 r. dziesięcioletni okres prawa do transportu wody wykupili wspólnicy Knoll i Mattoni. Podczas tego czasu zaobserwowano znaczny wzrost sprzedaży: w 1844 r. sprzedano 119720 naczyń z karlowarską wodą, natomiast w 1866 – 351303 butelek kamionkowych i szklanych. Była to szczególnie zasługa Heinricha Mattoniego, który reklamował produkt podczas licznych podróży po Europie. Po upływie okresu najmu, Mattoni zaproponował swoim partnerom, by przedłużyć dzierżawę na kolejne dziesięć lat, jednak Knoll nie mając tak wielkiej wiary w przyszłość, nie przystał na tę propozycję. W związku z tym Heinrich Mattoni złożył ofertę we własnym imieniu i otrzymał zgodę na wysyłkę wody na okres 1867-1876. W tym czasie udało mu się zwiększyć dostawę z 300000 butelek kamionkowych w 1867 r. na 1064723 szklanych butelek w 1876 r. Na początku lat 70. XIX w. rozpoczęto wymianę pojemników

⁵⁵ Majewski, Kwiatkowski 2009.

⁵⁶ Brinkmann 1984c, 416.

⁵⁷ Gołda 2000, 74.

z ceramicznych na szklane. Do tego czasu, szklane butelki były wykorzystane wyłącznie na specjalne życzenie klienta⁵⁸.

Odkryty fragment kamionki na dawnej działce Grosse Mühlenstrasse 30 jest przykładem niewielkiej cylindrycznej butelki, prawdopodobnie o pojemności 0,65 l, typu Er z charakterystycznym żłobkowaniem na szyjce. Żebra te pojawiły się na szyjce naczynia po 1870 r. i prawdopodobnie miały umożliwić lepsze utrzymanie zamknięcia pojemnika – metalowego kapsla⁵⁹. Widoczny pod szyjką stempel z literą „F” umieszczany był na małych kamionkowych butelkach, gdy najemcą prawa do eksportu wody był Heinrich Mattoni, czyli w okresie między 1867 r. a początkiem lat 70. XIX w.⁶⁰ Pieczęć ta jest znakiem wytwórcy Wenzela Freyera, który w mieście Brüx (Most⁶¹ w północno-zachodnich Czechach) produkował butelki do wody z Karlsbadu i źródła Gießhübl-Sauerbrunn (Kyselka). Na podstawie powyższych danych możemy przypuszczać, że pojemnik odkryty w obiekcie nr 8 na dawnej działce Grosse Mühlenstrasse 30, został wytworzony na samym początku lat 70. XIX w.

W inwentarzach MAH w Stargardzie znajdują się liczne dary od mieszkańców miasta. Wśród nich również cztery cylindryczne butelki kamionkowe: na dwie natrafiono przy pracach melioracyjnych w 2009 r. na tyłach ulicy Czarnieckiego, natomiast dwie pozostałe bez znanego kontekstu odkrycia zostały przekazane do muzeum w 1975 (nr inw. MS/S/504) i 1978 r. (nr inw. MS/KD/23).

Jeden pojemnik z ulicy Czarnieckiego jasnożółto-beżowy ma wysokość 25 cm, średnicę dna 82 mm i średnicę wylewu 20 mm (nr inw. MS/A/309). Na przedniej części naczynia odcisnięto dwie pieczęcie. Jeden z okrągłych stempli ma średnicę 40 mm i przedstawia wspiętego koronowanego lwa otoczonego napisem „HEINRICH MA[...]NI” oraz „KAR[...]DER MINERALWASSER” w zewnętrznym otoku. Natomiast druga pieczęć o średnicy 17 mm z napisem „[...]ÜX” znajduje się w dolnej partii pojemnika – na wysokości 20 mm od dna butelki (ryc. 4:2). Następne naczynie (nr inw. MS/A/310) o pomarańczowo-brązowej barwie ma wysokość 25,5 cm, średnicę dna 82 mm i średnicę wylewu 20 mm. Z przodu butelki widnieje okrągły odcisk stempla, o średnicy 35 mm, z przedstawieniem herbowym lwa w koronie, wystającego z trzech poprzecznych strumieni z charakterystycznym napisem u dołu, czytany od lewej „[...]HEINRICH MATTONI *”, a także inskrypcją w otoku zewnętrznym „* CARLSBADER MINERA[...]” (ryc. 4:3).

Trzecia, żółta butelka (nr inw. MS/KD/23) o wysokości 26 cm, średnicy dna 82 mm i średnicy wylewu 20 mm w górnej partii sygnowana jest okrągłą pieczęcią o średnicy 4 cm z koronowanym lwem wyłaniającym się z trzech poprzecznych fal. Wokół wyobrażenia herbowego widnieje napis „HEINRICH MATTONI”, a na zewnątrz w obłamowaniu: „* CARLSBADER MINERAL-WASSER” (ryc. 4:4).

We wszystkich trzech naczyniach, tak samo jak w butelce odnalezionej na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 30, wysyłano wodę z uzdrowiska w Karlsbadzie

⁵⁸ Brinkmann 1984c, 418-420.

⁵⁹ Brinkmann 1984a, 99-100.

⁶⁰ Brinkmann 1984c, 420.

⁶¹ Miejscowość położona jest w odległości ok. 80 km od miasta Karlovy Vary.

(„KARLSBADER MINERALWASSER”, „* CARLSBADER MINERALWASSER” i „* CARLSBADER MINERAL-WASSER”). Formy pojemników o numerach inwentarzy: MS/A/309 i MS/KD/23 właściwe są dla typu E, natomiast naczynie o nr inw. MS/A/310 to cylindryczna butelka typu Er. Opakowania te wyprodukowano wówczas, gdy Heinrich Mattoni („HEINRICH MATTONI”) zajmował się transportem karlowarskiej wody, czyli w okresie 1867-1876. Okrągły stempel z napisem „BRÜX”, odcisnięty w dolnej partii naczynia o nr inw. MS/A/309, umieszczany był na dużych opakowaniach o pojemności 0,84 l⁶². W okolicy miasta Brüx, w małych warsztatach garncarskich wytwarzano, z miejscowej gliny, butelki kamionkowe dla źródeł z Karlsbadu i z Gießhübl-Sauerbrunn⁶³. Ze względu na zastąpienie kamionkowych opakowań szklanymi w początku lat 70. XIX w. oraz czas pojawienia się butelek typu E i Er, należy uznać, że pojemniki znalezione w Stargardzie (nr inw. MS/A/9, MS/A/10, MS/KD/23) zostały wyprodukowane na początku lat 70. XIX w. Różne pieczęcie umieszczone na odkrytych naczyniach musiały współwystępować ze sobą, w tym samym okresie.

Czwarta butelka przekazana do muzeum w Stargardzie (nr inw. MS/S/504) różni się od pozostałych trzech nie tylko samym stemplem, ale przede wszystkim sposobem produkcji. Na ciemnopomarańczowym pojemniku, o wysokości 21 cm, średnicy dna 72 mm i średnicy wylewu 18 mm, widoczne są pionowe struktury świadczące o tym, że naczynie to nie zostało wytoczone na kole garncarskim. Ślady te oraz rodzaj żłobkowanej szyjki butelki dowodzą, że pojemnik ten to butelka typu F. Cylindryczna forma tego opakowania jest niemalże identyczna z kształtem butelki typu E, jednak zasadniczo różnią się one sposobem wytworzenia. Pojemniki typu F wytłaczane były w prasie do butelek i jedynie szyjka oraz ucho kształtowane były ręcznie. Pierwszy raz urządzenia wytłaczającego do produkcji opakowań do wody mineralnej użyto w 1879 r.⁶⁴ W związku z tym faktem, rok ten stanowi dolną granicę powstania butelki o nr inw. MS/S/504.

Pojemnik typu F znajdujący się w kolekcji MAH w Stargardzie, tak samo jak inne dziewiętnastowieczne butelki ze zbioru, posiada okrągły odcisk pieczęci o średnicy ok. 30 mm. W odróżnieniu od pozostałych stempli, pieczęć ta posiada jedynie inskrypcje informujące o firmie: „GEGR. 1734” w środku oraz „* E.H. MAGERFLEISCH*WISMAR A/D OSTSEE.” dookoła (ryc. 6). Opakowanie to zostało wyprodukowane dla wismarskiej gorzelnii założonej w 1734 r. W 1852 r. firmę przejął Ernst Heinrich Magerfleisch, który oprócz różnych wyrobów spirytusowych, produkował także sztuczną wodę mineralną.

Przeprowadzone na przełomie XX i XXI w. badania archeologiczne przy budowie przepławki dla ryb oraz jazu na rzece Inie dostarczyły do zbiorów muzeum w Stargardzie dwie butelki do wody mineralnej (ryc. 7). Jedno z naczyń zachowało się częściowo (nr inw. MS/A/232/1), natomiast drugie (nr inw. MS/A/232/2) odkryto w całości.

⁶² Brinkmann 1984c, 420.

⁶³ Na butelkach z wodą z Gießhübl-Sauerbrunn również znajduje się analogiczny drugi stempel w dolnej partii naczynia jak na tym z Karlsbadu. Pierwsza firma produkująca butelki w okolicy Brüx istniała do 1875 r., a jej zarządcą był Josef Viktorin Rödl - Vyšohlid 2014, 437.

⁶⁴ Brinkmann 1984a, 100.

Fragmenty butelki, z dnem o średnicy 87 mm (nr inw. MS/A/232/1), wytoczonej na kole garncarskim, od zewnątrz mają pomarańczowo-jasnobrązową barwę, natomiast powierzchnia wewnętrzna została pokryta szkliwem w kolorze zbliżonym do zewnętrznej powłoki naczynia. Pod pozostałością po doklejonym uchu znajduje się wyryta litera „R”, a poniżej cyfra „3” (ryc. 7:1). Choć butelka ta zachowała się jedynie częściowo na podstawie pozyskanych w trakcie badań ułamków ceramiki można ustalić, że był to cylindryczny pojemnik, najprawdopodobniej typu E.

Brak stempla nie pozwala jednoznacznie określić, jaka woda przechowywana była w tej butelce, jednak umieszczony znak producenta wskazuje, że naczynie to z całą pewnością powstało w jednej z westerwaldzkich pracowni w Ransbach⁶⁵. W warsztatach tych produkowano butelki do wód z wielu źródeł, jednak większość klientów nie wymagała oznaczania swoich wyrobów znakami producenta. Pewne jest, że sygnatury składające się z liter i cyfr używane były na opakowaniach z wodą Niederselters. Aż do 1834 r. znaki, w postaci liter, oznaczające miejsca wytwarzania pojemników znajdowały się tylko z przodu butelki. Od lat 30. XIX w. wprowadzono zmiany, które doprowadziły do tego, że sygnatury te umieszczano tuż pod stemplem źródła lub uchem naczynia⁶⁶. Informacje te sugerują, że odkryta część butelki, prawdopodobnie do wody selcerskiej, została wyprodukowana po 1834 r.

Drugi pojemnik odnaleziony podczas prac na rzece Inie ma barwę beżowo-jasnobrązową. Cylindryczna butelka o wysokości 21,5 cm, średnicy dna 72 mm oraz średnicy wylewu 20 mm posiada pieczęć z koroną pośrodku oraz napisem naokoło: „KÖBAY MINERALWASSER VERSTENDUNG KISSINGEN” oraz „RAKOCZY” pod stemplem. Pod uchem naczynia wyryta została cyfra „5” (ryc. 7:2). Wewnątrz butelki znalazły się fragmenty korka⁶⁷ (ryc. 7:3), który służył do zamknięcia pojemnika z wodą mineralną z Bad Kissingen w Dolnej Frankonii.

Nazwa miejscowości Kissingen bezpośrednio związana jest z leczniczymi źródłami. Prawdopodobnie pochodzi ona od dwóch słowiańskich słów *Kissik* = kwaśny i *aha* = źródła. Pierwsze wzmianki o zdroju w Kissingen pochodzą z dokumentu z 823 r., kiedy to trzech możnych przekazało prawo do niego opactwu benedyktynów w Fuldzie. Choć najstarsze informacje o gościach zażywających źródłanych kąpeli pochodzą z 1520 r., jednak prawdziwy rozwój nastąpił w 2. połowie XVI w., kiedy to Bad Kissingen stało się kurortem frankońskiej szlachty. Wśród gości uzdrowiska znalazł się także pomorski możny Lupold von Wedel, który podczas swojej podróży po Frankonii, odwiedził Kissingen. W 1606 r. opisał on atrakcyjność i skuteczność tamtejszych kuracji⁶⁸. Najslawniejszymi w Kissingen były dwa przylegające do siebie źródła, odkryte w 1737 r.: Rakoczy⁶⁹ i Pandur.

⁶⁵ Nienhaus 1984b, 59.

⁶⁶ Brinkmann 1982, 33.

⁶⁷ Zamknięcie butelek korkiem stało się obowiązkowe od XVIII w. Wówczas to zrezygnowano z woskowanych skórzanych pokryw - Brinkmann 1984a, 97.

⁶⁸ Nienhaus 1988, 106-108.

⁶⁹ Nazwa ta wiąże się ze zbuntowanym księciem Franciszkiem II Rakoczym.

Aby rozpocząć dostawę wody Kissinger na większą skalę, zatrudnieni zostali już w 1767 r. garncarze, którzy ostatecznie osiedlili się w Oberbach. To właśnie z ich warsztatów w Rhön (Oberbach, Römershag, a może i Oberthulba) pochodziły pierwsze butelki kamionkowe. Ponieważ jednak jakość naczyń z Rhön – szczególnie z Oberbachu – często nie zadawała, na przełomie 1835 i 1836 r., ówczesni dzierżawcy kurortu i wód w Kissingen, zdecydowali o zmianie dostawcy butelek. Nowym producentem pojemników zostały ośrodki westerwaldzkie. Garncarze butelek z Westerwaldu mogli wytwarzać tańszy i lepszej jakości wyrób, ponieważ surowiec: dobra glina i drewno, w odróżnieniu od Rhön, znajdował się na miejscu⁷⁰.

W 1824 r. uzdrowisko i prawo do sprzedaży wody zostały wydzierżawione braciom: Peterowi i Ferdinandowi Bolzano. Podczas ich kierownictwa, produkt z Kissingen docierał do wielu krajów na całym świecie m.in. Brazylii, Indonezji, Egiptu czy Ameryki. Niestety po śmierci Petera Balzano – choć jego spadkobiercy, starali się kontynuować działalność aż do 1855 r. – liczba wysyłanych w kolejnych latach butelek wciąż spadała. Dopiero w 1860 r., gdy dzierżawcą został bankier Fridrich Feustel, zanotowano wzrost eksportu. Cztery lata od przejęcia administracji nad Kissingen, roczna liczba wysyłanych naczyń z wodą wynosiła 329631⁷¹.

Odkrytą w Stargardzie cylindryczną butelkę, wytoczoną na kole garncarskim, należy zaliczyć do małych butelek typu E. Wzór umieszczonego na niej stempla pojawił się na pojemnikach z Kissingen po 1860 r. i używany był do początku lat 70. XIX w., kiedy to opakowania szklane wyparły kamionkowe⁷². W związku z tym butelkę, odnaniezoną przy pracach na rzece Inie, należy datować na początek 2. połowy XIX w.

Wśród materiału pozyskanego w trakcie nadzoru archeologicznego w 2014 r. przy murach miejskich przy ul. Strażniczej, wyszczególnić można jeden fragment butelki kamionkowej przeznaczonej do wody. Zabytek ten o barwie szarej, został powleczony przezroczystym szklivem solnym. Naczynie to posiada kobaltową obwolutę szyjki oraz częściowo widoczny kobaltowy pierścień wokół prawdopodobnie okrągłego stempla (ryc. 8:1). Połączenie to wyraźnie wskazuje, że butelka ta została wykonana w jednym z westerwaldzkich warsztatów trudniących się produkcją pojemników kamionkowych do wody mineralnej. Na niewielkim fragmencie zachowanej pieczęci widoczne są litery: „C” lub „S” oraz „V”. Niemal na pewno w butelce tej przywieziono do Stargardu wodę z Niederselters.

W związku z tym, że napis na stemple jest prawie nieczytelny, istnieją dwie możliwości wzorów pieczęci, jakie widniały na odkrytym pojemniku. Jedną z nich jest okrągły stempel z krzyżem i napisem „CVR TRIER” w otoku (ryc. 8:2), natomiast drugim wariantem jest również okrągła pieczęć z krzyżem w centralnym punkcie, ale z inskrypcją w obłamowaniu: „I746 SSVRTIER” (ryc. 8:3). Oba wzory pojawiły się na opakowaniach, kiedy Niederselters funkcjonowało w obrębie Elektoratu Trewiru (do początku XIX w.). „CVR TRIER” jest skrótem od pełnej nazwy Elektoratu

⁷⁰ Nienhaus 1988, 114, 130.

⁷¹ Nienhaus 1988, 114-116.

⁷² Nienhaus 1988, 122.

Trewiru – Curfürstenthum Trier. Prawdopodobne jest, że obie pieczęcie mogły funkcjonować równocześnie jako znak marki Niederselters. Według Wielandta wzór pierwszego stempla używany był około 1750 r.⁷³, zaś na drugim widnieje data 1746. Choć zachował się jedynie niewielki ułamek naczynia, na podstawie analogii⁷⁴, można przypuszczać, że ze względu na kształt pojemnik ten można zaliczyć do butelek typu B. W związku z powyższym fragment opakowania do wody mineralnej odnaleziony przy murach miejskich przy ul. Strażniczej można datować na połowę XVIII w.

W latach 70. XIX w. zauważalna jest tendencja zaniku produkcji pojemników kamionkowych na rzecz szklanych butelek. W wyniku konkurencji szklanych opakowań, garncarze zerwali z tradycyjną, ręczną metodą produkcji naczyń i w 1879 r. po raz pierwszy użyli prasy do wyrobu butelek. Pomimo tego, nie udało się rzemieślnikom zapobiec modzie na szklane opakowania do wody. Choć naczynia te początkowo wymagały większego nakładu finansowego, jednak będąc lżejsze w transporcie i doskonalsze w produkcji⁷⁵, ostatecznie po przełomie XIX i XX w. niemal całkowicie wyparły butelki kamionkowe⁷⁶.

Opakowania szklane

Rozpatrując problem eksportu wody źródlanej należy również wspomnieć o butelkach szklanych. Wbrew temu, że szkło było droższe w produkcji niż kamionka, w nielicznych rozlewniach już od XVIII w. wysyłano wodę w opakowaniach z tego materiału. Przykładem tego są słynne wody belgijskie ze Spa, które od połowy XVIII w. transportowane były w szklanych pojemnikach. W tym samym niemal czasie również w Dolnej Saksonii w Bad Pyrmont zaczęto używać tego typu opakowań⁷⁷. W zbiorach MAH w Stargardzie, z badań dawnego kwartału IX z lat 2007-2008, znajdują się 4 odciski pieczęci⁷⁸ z oliwkowo-zielonego szkła, które pochodzą z naczyń szklanych do wody mineralnej.

Odciski stempli na butelkach szklanych występowały od połowy XVII w. w Anglii i Francji, a następnie wraz z importem naczyń upowszechniły się w całej Europie zwłaszcza w XVIII i 1. połowie XIX w. Pieczętki umieszczone były głównie w partii, w której szyjka przechodzi w korpus naczynia, ale czasem także w górnej części pojemnika. Odciski były robione z przygotowanych wcześniej krążków szkła, przytapianych na gotowe już butelki, które ponownie rozgrzewano, a następnie odciskano na nich określony stempel⁷⁹. Podobnie jak w przypadku pojemników kamionkowych na pieczętkach umieszczone były informacje m.in. o nazwie huty, właścicielu, miejscu produkcji lub zawartości butelki.

⁷³ Wieland 1980, 288.

⁷⁴ Por. Nienhaus 1995, ryc. 1.

⁷⁵ Niedoskonałość naczyń kamionkowych wynikała najczęściej z procesów zachodzących podczas wypału: pojawienia się rys niewidocznych na pierwszy rzut oka, czy też pozostawania na dnie soli pochodzącej ze szklawa. W związku z tym butelki kamionkowe po wypale wymagały dodatkowego sprawdzania szczelności.

⁷⁶ Nienhaus 1988, 130; Heege 2009, 65.

⁷⁷ Gross 2003, 47.

⁷⁸ W literaturze przedmiotu zwane są również wymiennie pieczętkami, pieczęciami lub stemplami szklanymi.

⁷⁹ Gołębiewski 1997, 184.

Na pieczętki szklane od opakowań na wodę natrafiono na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 32, w latrynie zbudowanej z cegieł, będącej jedynym obiektem nowożytnym na tym terenie. Pozyskany liczny materiał z kloaki datowany jest na XVIII w.⁸⁰ Wśród zabytków ruchomych zarejestrowano dwa fragmenty pojemników szklanych z okrągłymi pieczętkami o średnicy 29 mm z herbem i napisem dookoła: „[...]RMONT WATI R” i „PYR[...]ONT W[...]TER” (ryc. 9:1). Oba naczynia, z których pochodzą stemple służyły do transportu wody mineralnej z Bad Pyrmont.

Heinrich Bünting już w 1556 r. opisywał, że źródłom zdrojowym w Pyrmont przypisywano cudowne moce uzdrawiające. Z tego też powodu pielgrzymowali tam ludzie z całej Europy. W XVII w. w związku ze wzrostem liczby zachorowań na kiłę, w obawie przed zarażeniem nią, leczenie kąpielami zeszło na dalszy plan, a picie naturalnych wód mineralnych zyskało na znaczeniu. Lekarze uznali, że posiadają one wartości terapeutyczne i pomagają zapobiegać różnym dolegliwościom chorobowym.

Sława cudownego źródła w Bad Pyrmont spowodowała, że już w XVII w. rozpoczęto sprzedaż tej wody. Jak donosi Gottfried Wilhelm Leibniz, wody Pyrmontu były używane w Hanowerze już w latach 90. XVII w. do domowych kuracji pitnych. Jednak rozwój eksportu mineralnych dobrodziejstw uzdrowiska nastąpił w XVIII i XIX w.⁸¹ W dokumencie *Was die Privilegierte Companie an Brunnen versendet*, z dnia 3 czerwca 1744 r., można przeczytać, że łącznie do tego dnia miało zostać wysłanych do Anglii i Bremy 39781 butelek (a w rzeczywistości dostarczono 30250) oraz do Brunszwiku, Celle i Hildesheim – 9531⁸².

Pierwsze dostawy wody z Bad Pyrmont wysyłane były wyłącznie w dzbanach kamionkowych szklawionych szklawem solnym. Jednak, kiedy pod koniec XVII w. rozpoczęła się masowa produkcja stosunkowo grubościennych zielonych butelek szklanych, innowację tę wykorzystało również Pyrmont, stopniowo zastępując tego typu pojemnikami cięższe kamionkowe naczynia. W 1717 r. po raz pierwszy zaproponowano, aby butelki oznaczone były pieczęciami z nazwą produktu. Dekret z 1724 r. wprowadził nakaz stemplowania butelek przeznaczonych na eksport. Pieczęć z herbem, która została umieszczona na pojemnikach, miała zapewniać o jakości wody⁸³.

Stemple ze stargardzkiej latryny przedstawiają herb Księstwa Waldeck-Pyrmont z 1712 r., z dziewięciopolową tarczą pod koroną królewską. Ze względu na fakt, że Anglia była jednym z ważniejszych odbiorców wody butelkowanej, użyto do opisanie zawartości angielskiego terminu „PYRMONT WATER”⁸⁴. Wzór pieczęci odkrytych na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 32 wprowadzono do produkcji w 1724 r.⁸⁵

We wspomnianej wcześniej dawnej kamiennej studni na parceli Rade Strasse 26, wśród zabytków datowanych na XVIII-XIX w. odkryto również pieczętkę szklaną⁸⁶.

⁸⁰ Majewski, Kwiatkowski 2009.

⁸¹ Meyer 1992, 64.

⁸² Nienhaus 1986, 109.

⁸³ Meyer 1992, 65.

⁸⁴ Henkes 1993, 407.

⁸⁵ Koch 1997, 27. Według Harolda E. Henkesa (1992, 182) stempel ten wykorzystywany był w latach 1740-1750.

⁸⁶ Majewski, Kwiatkowski 2009.

Okrągły stempel o średnicy 25 mm, w centralnej części przedstawia dwie tarcze herbowe pod koroną, a wokół widnieje napis „[...]RMONTER STAHLWASSE[...]” (ryc. 9:2). Odkryta pieczętka jest fragmentem butelki, w której przechowywano wodę ze źródeł w Bad Pyrmontcie. Odcisk stempla prezentuje podwójny herb regionu Pyrmont pod koroną: w lewej tarczy herbowej krzyż kotwiczny Pyrmontu, natomiast w prawej – ośmioramienna gwiazda Waldecków. Dookolny napis „PYRMONTER STAHLWASSER” związany jest z faktem, że woda ze źródła Pyrmont była bogata w związki żelaza. Pieczętka ta datowana jest na połowę XIX w.⁸⁷, a dokładniej na ok. 1860 r.⁸⁸

Podczas badań kwartału IX, w trakcie odgruzowywania pach sklepiennych piwnic kamienicy na dawnej działce Holzmarkstrasse 25, odkryto czwarty szklany stempel pochodzący z pojemnika na wodę mineralną. Okrągła pieczętka, o średnicy 18 mm, z napisem dookolnym „SALZBRUN” oznaczona jest numerem partii „No 1” (ryc. 9:3). Stempel ten pochodzi z butelki, która zawierała wodę ze śląskiej krynicy Szczawno-Zdrój.

Pierwszy zapis dotyczący Szczawna-Zdroju pochodzi z 1221 r. z dokumentu Henryka Brodatego. Miejscowość ta nazwana była *Salzbron*⁸⁹. Prawdopodobnie źródła w Szczawnie-Zdroju wykorzystywane były do celów leczniczych już w średniowieczu⁹⁰, jednak pierwszy opis właściwości medycznych wody przedstawił Caspar Schwenkfeldt w wydanej w 1600 r. książce *Fossilium Silesiae Catalogus omnium generis mineralia, metallica, metalla, succos, tarras, lapillos, fontes medicatos et Thermas Continens*. Autor książki tłumaczy, że przyczyną nazwania źródła „Salzbrunn” był lekko słonawy smak wody, zawierającej związki żelaza, alunu i soli. Szczawno-Zdrój jako miejscowość uzdrowiskowa, została w 1768 r. ujęta w opisie uzdrowisk śląskich, który został sporządzony na polecenie króla pruskiego Fryderyka II.

W latach 70. XVIII w. rozpoczęto eksport wody mineralnej ze Szczawna-Zdroju⁹¹. Od początku do jej transportu używano szklanych pojemników. Choć w latach 80. XVIII w. podjęto próby wprowadzenia naczyń kamionkowych, jednak ze względu na ich słabą jakość powrócono do opakowań ze szkła. Pierwszymi odbiorcami eksportowanej wody byli pacjenci okolicznych i wrocławskich lekarzy, którzy pragnęli kontynuować kurację pitną w domu. Dopiero jednak rozgłos, którym cieszył się kurort dzięki kolejnym publikacjom związanym z właściwościami leczniczymi wody, wpłynął na rozwój wysyłki szczawieńskiego produktu. Nadzór nad rozlewnią i transportem objął Johann Samuel Thiel, wcześniejszy dyrektor wałbrzyskiego urzędu górniczego oraz kierownik zespołu poszukującego nowych ujęć wody⁹². Butelki dostarczane

⁸⁷ Koch 1997, 28.

⁸⁸ Humbsch 2004, 78.

⁸⁹ Pisarski 2000, 26.

⁹⁰ W latach 1907-1912 prowadzone były badania archeologiczne w trakcie, których w rejonie dzisiejszej wieży Anny zarejestrowano ujęcia studienne - Pisarski 2000, 25.

⁹¹ Według J. Pisarskiego krótko po 1667 r., kiedy to świdnicki historyk E.J. Naso poinformował, że śląscy lekarze od wielu lat przepisują picie wód szczawieńskich „ułomnym i chorym”, rozpoczęto wysyłkę wody w glinianych naczyniach - por. Pisarski 2000, 35.

⁹² Piątek, Piątek 1996, 45-50.

były z dwóch nieodległych hut szkła: Königswalde oraz Hochwalde. Pojemniki obu wytwórni rozróżniane były dzięki zamieszczonym na pieczęci inicjałom właścicieli: Königswalde – R P (Rudolf Palm), a Hochwalde – H O (Hermann Ohm)⁹³.

Niestety, odkryty na dawnej parceli Holzmarkstrasse 25 odcisk szklanego stempla nie posiada żadnych inicjałów, co uniemożliwia identyfikację huty, z której pochodziła butelka. Co ciekawe, odkryta pieczęć jest wyjątkowa na tle innych znanych stempli z numerem 1, ponieważ nazwa uzdrowiska zawiera tylko jedno „N”⁹⁴. Znalezione w Stargardzie odcisk szklanej pieczęci z butelki do wody ze Szczawna-Zdroju można datować na XIX w.

KTO PIŁ WODĘ MINERALNĄ W STARGARDZIE?

Wody mineralne w XVIII w. były towarem zgoła luksusowym. Heinz Nienhaus na podstawie zachowanych *Hannoverschen Anzeigen* z 1771 r. podaje, że cena dwulitrowej butelki wody z Bad Pyrmontu odpowiadała wówczas cenie 1 kg wołowiny lub też ok. 3 kg chleba. Natomiast wartość produktu pochodzącego z odleglejszych źródeł np. z Niederselters, Bad Ems czy Marienbadu była jeszcze wyższa. Ceny w pierwszej połowie XIX w. również były zdumiewająco wysokie. Jak podaje Hans Brenner: według Schreiberera w 1816 r. koszt 100 butelek wody z Niederselters wynosił 11 guldenów⁹⁵. W 1826 r. wysokość rocznej dzierżawy źródła w Bad Soden (Hesja) wynosiła 172 guldeny, więc cena 100 pojemników była równa prawie miesięcznemu kosztowi najmu źródła i prawa do wysyłki wody⁹⁶. W 1865 r. w Kolonii dniówka pracownika przy trzynastu godzinach pracy wynosiło 15 srebrnych groszy (Silbergroschen). Aby robotnik i rzemieślnik mogli kupić butelkę wody mineralnej z Roisdorf⁹⁷, musieli zapłacić równowartość wynagrodzenia za dwie godziny swojej pracy. Natomiast za cenę dwóch opakowań wody z Tönisstein⁹⁸ gospodyni z Kolonii mogła nabyć aż 1 funt wołowiny⁹⁹. Jak wynika z powyższych przykładów na eksportowaną wodę mogli pozwolić sobie jedynie najzamożniejsi mieszkańcy Stargardu.

Dzięki zachowanym archiwalnym źródłom do nowożytnej historii miasta można spróbować – dla butelek ze znanym kontekstem odkrycia – określić, kto korzystał z leczniczych właściwości wód mineralnych. Tego typu analizę można przeprowadzić jedynie dla części znalezisk z archeologicznych badań kwartału IX.

Wewnątrz odsłoniętej latryny na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 32 poza pieczętkami szklanymi z butelek od wody z Bad Pyrmontu pozyskano również licznie szkło apteczne oraz jednorodne fajki gliniane produkowane w większości w holenderskiej Goudzie w połowie XVIII stulecia. Fragment jednej fajki pochodził

⁹³ Humbsch 2004, 80.

⁹⁴ Sobietzky 2001, 29.

⁹⁵ Nienhaus 1986, 109-110.

⁹⁶ Borsch, Krauskopf, Schneider 2010, 21.

⁹⁷ Krynica znajdująca się obecnie w Nadrenii Północnej-Westfalii.

⁹⁸ Obecnie w Nadrenii-Palatynacie.

⁹⁹ Brinkmann 1991, 89-90.

z pruskiej manufaktury w Roście i datowany jest na 2. połowę XVIII w.¹⁰⁰ Ze względu na fakt, że najmłodszy materiał ruchomy pochodzi z połowy XVIII stulecia, odkryte zabytki można wiązać z osobą Johanna Friedricha Scheiblera, wymienionego jako właściciela tej działki w latach: 1760, 1770, 1776, 1780. Był on zarówno lekarzem miejskim, jak i profesorem medycyny oraz fizyki w Collegium Petera Groeninga w Stargardzie¹⁰¹.

Najbogatszy zbiór pojemników do wody mineralnej zarejestrowany został w zamkniętym obiekcie nr 1 na dawnej parceli Grosse Mühlenstrasse 34. Naczynia te produkowane były od połowy XVIII w. (najstarsze o nr inw. 1/GM/Kw/1) do 1836 r. (najmłodsze o nr inw. 1/GM/Kw/4). Oprócz kamionkowych butelek, w obrębie obiektu natrafiono na monety datowane kolejno na: 1703, 1782 i 1783 oraz jednorodną fajkę glinianą, której wzór wykorzystywany był między 1719-1761¹⁰². Najmłodszy dobrze datowany zbytek z obiektu nr 1 pochodzi z 1836 r., dlatego też wśród właścicieli parceli z tego okresu, można wyróżnić: Johanna Daniela Haase oraz Gustava Eduarda Webera. Pierwszy z wymienionych – burmistrz oraz dyrektor Sądu Miejskiego był posiadaczem działki nr 34 w latach 1805, 1810 i 1846. Tymczasem Weber – księgarz i intrologator, wspomniany jest jako posiadacz parceli w 1846-1863¹⁰³.

Zasadnicza większość (68,4%) fragmentów butelek, które znajdują się w zbiorach MAH w Stargardzie, pochodzi z XIX w. Związane jest to zapewne z faktem, że nastąpił wtedy istotny rozwój uzdrowisk powstających przy leczniczych źródłach. Wyjazdy na kuracje stały się wówczas bardzo modnym sposobem rozrywki i spędzania wolnego czasu wśród zamożniejszej ludności. Dobroczynne działanie wód mineralnych sprawiło, że produktu tego pożądanego na całym świecie¹⁰⁴. Odwiedzający kurorty po powrocie do domów chcieli kontynuować swoje leczenie. Natomiast ci, którzy nie mogli pozwolić sobie na wyjazdy do źródeł, chcieli poprawiać stan swojego zdrowia poprzez wykorzystanie właściwości medycznych sprowadzanych wód. Dzięki zachowanym odciskom pieczęci, a także pozostawionym sygnaturom na opakowaniach, można stwierdzić, że w XVIII i XIX w. mieszkańcy Stargardu pili wody mineralne pochodzące z najpopularniejszych ówczesnie źródeł leczniczych, które znajdują się na terenie dzisiejszych Czech (Eger-Franzensbad (Františkovy Lázně), Karlsbad (Karlovy Vary), Marienbad (Mariánské Lázně)), Niemiec (Bad Kissingen, Bad Pyrmont, Niederselters) i Polski (Szczawno-Zdrój). Znaleziony pojemnik ze stemplem wismarskiej firmy Magerfleisch, produkującej sztuczne wody mineralne, może świadczyć, że także mniej majątni stargardzianie poddawali się korzystnemu działaniu wody.

¹⁰⁰ Majewski, Kwiatkowski 2009; Kwiatkowski 2010, 102.

¹⁰¹ Majewski 2007.

¹⁰² Kwiatkowski 2009, 565-566.

¹⁰³ Majewski 2007.

¹⁰⁴ Kowalczyk 2012, 153.

Bibliografia

- Alfter D. 1996. Pyrmonter Brunnen- und Andenkengläser. W: D. Alfter, F. Ohlms, A. Truckenbrodt. *Pyrmonter Brunnen- und Andenkengläser* 6.6.1996 – 4.8.1996. Bad Pyrmon, 5-12.
- Borsch H., Krauskopf G., Schneider K. 2010. *Mineralwasser aus dem Taunus. Brunnen und Bäder zwischen Weilbach und Rosbach*. Bad Homburg v. d. Höhe.
- Brinkmann B. 1982. Zur Datierung von Mineralwasserflaschen aus Steinzeug. *Keramos* 98, 7-36.
- Brinkmann B. 1984a. Der Mineralwasserversand in Steinzeugflaschen, I. Typologie der Mineralflaschen. *Der Mineralbrunnen* 3, 92, 97-103.
- Brinkmann B. 1984b. Der Mineralwasserversand in Steinzeugflaschen, II. Eger-Franzensbad. *Der Mineralbrunnen* 5, 170-180.
- Brinkmann B. 1984c. Der Mineralwasserversand in Steinzeugflaschen, IV. Karlsbad. *Der Mineralbrunnen* 11, 416-420, 425.
- Brinkmann B. 1986. Der Mineralwasserversand in Steinzeugflaschen, VI. Marienbad. *Der Mineralbrunnen* 3, 45-47.
- Brinkmann B. 1991. Steinzeugflaschen für den Versand rheinischer Mineralbrunnen. W: *Wasserlust. Mineralquellen und Heilbäder im Rheinland, eine Ausstellung des Landschaftsverbandes Rheinland, Rheinisches Museumsamt, Abtei Brauweiler*. Landschaftsverband Rheinland. Museumsamt: Schriften des Rheinischen Museumsamtes 48. Köln, 82-102.
- Buchholz R. 1994. Mineralwasserflaschen des 18. Jahrhunderts aus Steinzeug – eine Fundübersicht aus der Hansestadt Wismar. *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 4, 117-153.
- Drużyłowski E. 2009. Woda mineralna z Karlsbadu, Eger, Ems i Selters w XIX wieku w Oleśnicy. Świadectwo archeologiczne. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 51, 345-350.
- Gołda K. (tłum. i oprac.) 2000. *Filipa Hainhofera dziennik podróży, zawierający obrazki z Frankonii, Saksonii, Marchii Brandenburskiej i Pomorza w roku 1617*. Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego 9. Szczecin.
- Gołębiewski A. 1997. Znaki na nowożytnych butelkach szklanych ze Starego Miasta w Elblągu. *Archaeologia Historica Polona* 6, 183-204.
- Gross U. 2003. Zur Geschichte der ältesten Selterswasserflaschen aus Steinzeug. *Archäologische Nachrichten aus Baden* 67, 42-48.
- Heege A. 2009. *Steinzeug in der Schweiz (14.–20.Jh)*. Bern.
- Henkes H.E. 1992. Hoe kwam de Rotterdammer in de zeventiende en de achttiende eeuw aan zijn gebruiksglas? *Rotterdam Papers* 7, 175-185.
- Henkes H.E. 1993. Flaschensiegel des 17. und 18. Jhs. aus niederländischem Boden. W: *Annales du 12 Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Amsterdam, 405-420.
- Humsch K. 2004. *Vom Adelswappen zur Zunftmarke. Ein Kapitel europäischer Kulturgeschichte im Abbild ihrer Glasmarken*. Neustrelitz.
- Koch J. 1997. Pyrmonter Siegel im Wandel der Zeiten. *Der Glasfreund – Zeitschrift für Glassammler* 8, 27-29.

- Kowalczyk A. 2012. *Jakie wody mineralne w XVIII i XIX wieku pijali mieszkańcy Ostrowa Tumskiego w Poznaniu? Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski* 7, 141-154.
- Köstler L. 1858. *Ein Handbuch für alle Besucher des Curortes Eger-Franzensbad und dessen Umgebungen*. Eger.
- Kwiatkowski K. 2009. *Jednorodne fajki gliniane z badań kwartału staromiejskiego w Stargardzie – opracowanie materiału 4-5*. Stargard (maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Kwiatkowski K. 2010. Nowożytna latryna na dawnej parceli 32 przy ulicy Kazimierza Wielkiego w obrębie kwartału IX w Stargardzie. Wyniki prac archeologicznych. *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie* 4, 99-108.
- Lidmila P. 2009. Kameninové lahve na minerální vody. Počátky organizovaného obvodu s minerálními vodami v Čechách. *Sklář a keramik* 59 (1-2), 7-9.
- Majewski M. 2007. *Stargard Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – (Władysława Łokietki) – Grodzka. Studium historyczne*. Stargard (maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Majewski M. 2013. Późnośredniowieczny warsztat ludwisarski odkryty na kwartale IX w Stargardzie. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2 Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 45-69.
- Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Archeologiczne badania ratunkowe na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno – usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, dz. nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1*. Stargard (maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Meyer E. 1992. *Zur Geschichte der Pyrmontener Heilwasserversendung*. W: A. Lilje (red.), *Bad Pyrmont – Tal der sprudelnden Quellen. Zur Geschichte der Pyrmontener Heil- und Mineralquellen*. Bad Pyrmont, 64-84.
- Nienhaus H. 1984a. Zu den Brunnensiegeln auf Tonkrügen für den historischen Mineralwasserversand. *Der Mineralbrunnen* 4, 134-140.
- Nienhaus H. 1984b. Zum Krugbäckerhandwerk im Westerwald. *Keramos* 106, 39-68.
- Nienhaus H. 1986. Funde alter „Brunnenkrüge“ als Zeugen der Geschichte. *Der Mineralbrunnen* 4, 98-124.
- Nienhaus H. 1988. Kissinger Brunnenkrüge, Zum Mineralwasserversand von Rakoczy-, Pandur- und Maximiliansbrunnen im 18. und 19. Jahrhundert. *Der Mineralbrunnen* 4, 106-131.
- Nienhaus H. 1995. Mineralwasserkrüge mit Nachahmungen der Selterser Krugmarken. Zur mißbräuchlichen Nutzung offizieller „Gütesiegel“. *Keramos* 148, 113-134.
- Oniszczyk A. 2013. *Życie odbite w naczyniu. Konsumpcja luksusowa i codzienna w Gdańsku w XVII–XIX wieku na podstawie naczyń ceramicznych z terenu Centrum Dominikańskiego i kwartału Długi Targ – Powroźnicza 1*. Warszawa.

- Piątek E., Piątek Z. 1996. *Szczawno–Zdrój. Historia miasta i uzdrowiska*. Szczawno-Zdrój.
- Pisarski J. 2000. *Szczawno Zdrój. Dzieje i stan współczesny*. Wałbrzych.
- Rębkowski M. 1995. *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg.
- Rogowska E. 2000. Badania terenowe na Starym Mieście w Stargardzie Szczecińskim w roku 1990. *Stargardzkie Zapiski Regionalne* 1, 11-19.
- Sobietzky G. 2001. Vorstellung einiger Glasmarken von einer Stralsunder Flur. *Der Glasfreund – Zeitschrift für Glassammler* 16, 28-32.
- Vyšohlíd M. 2014. Péče o zdraví v Pozdním novověku v obraze archeologických Pramenů. Nálezy kameninových lahví na minerální vodu. *Archeologie ve středních Čechách* 18, 425-454.
- Wieland U. 1980. Mineralwasserkrüge aus Selters. *Der Mineralbrunnen* 10, 286-292.
- Žmuda P. 2010. *XVIII-XIX wieczne stemple szklane z badań archeologicznych w Stargardzie* (praca magisterska, maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

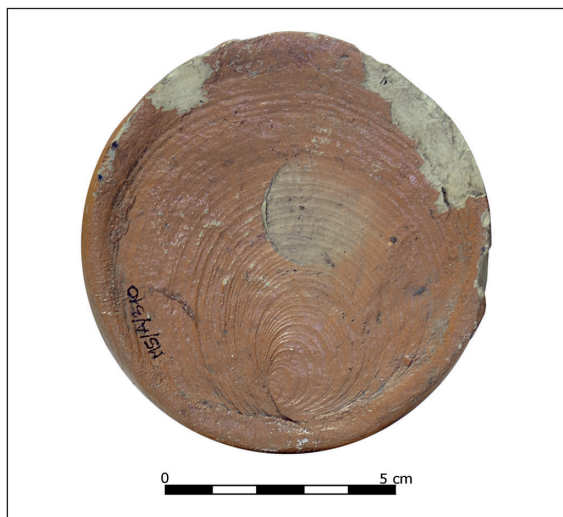
Zusammenfassung

Aqua fons vitae... – von neuzeitlichen Mineralwassergefäßen aus den Sammlungen des Museums für Archäologie und Geschichte in Stargard

Der Artikel befasst sich mit den aus dem 18. und 19. Jh. stammenden und im Zuge der archäologischen Arbeiten erforschten Mineralwasserflaschen, die dann in die Sammlung des Museums für Archäologie und Geschichte in Stargard übergeben wurden. Funde von Behältern, die mit Prägungen und Inschriften versehen waren, sind sowohl von archäologischer als auch historischer Bedeutung. Anhand der Zeichen auf den Flaschen können die Chronologie, die Art der darin aufbewahrten Flüssigkeit sowie die Kontakte der Städte mit den einzelnen Kurorten bestimmt werden. Unter den Denkmälern des Museums für Geschichte und Archäologie in Stargard könnten 15 Fragmente der Steinzeuggefäße mit Prägungen sowie 4 Siegel aus den Glasgefäßen für Mineralwasser ermittelt werden.

Dank der geringen Durchlässigkeit waren die Steinzeuggefäße, ähnlich wie die Glasgefäße, für die Wassertransporte über lange Strecken sehr gut geeignet. In den 70er Jahren des 19. Jh. beobachtet man jedoch einen spürbaren Produktionsrückgang und schließlich kompletten Produktionsschwund zugunsten der Glasflaschen. Obwohl bereits beim Produktionsbeginn dieser Gefäßart eine beträchtliche Aufwendung erforderlich war, dennoch waren die Produkte vollkommener und bequemer zu transportieren und schließlich zu Beginn des 20. Jh. verdrängten sie die Steinzeuggefäße fast vollständig.

Anhand der in diesem Artikel besprochenen Denkmalsammlung kann man schlussfolgern, dass im 18. und 19. Jh. die wohlhabenden Stargarder Stadtbewohner zum Mineralwasser aus den damals beliebtesten Heilquellen griffen. Es waren die Heilquellen die sich in den Gebieten des heutigen Tschechiens (Františkovy Lázně, Karlovy Vary, Mariánské Lázně), in Deutschland (Bad Kissingen, Bad Pyrmont, Niederselters) und in Polen (Szczawno-Zdrój) befinden. Die geborgene Flasche mit der Prägung der Wismarer Firma Magerfleisch, die das künstlich hergestellte Mineralwasser produzierte, könnte davon zeugen, dass auch die weniger wohlhabenden Bürger von Stargard von der heilsamer Wirkung des Wassers profitierten.

Ryc. 1. Dno butelki kamionkowej ze śladami wygładzania po odcinaniu od tarczy koła garncarskiego.
Fot. i oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto. Butelka kamionkowa po wodzie mineralnej z Marienbad.
Fot. i oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto – kwartał IX. Butelki kamionkowe po wodzie mineralnej z Niederselters.
Fot. i oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 4. Stargard. Butelki kamionkowe po wodzie mineralnej z Karlsbad.
Fot. i oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto – dawna parcela Grosse Mühlenstrasse 34. Butelka kamionkowa po wodzie mineralnej z Eger-Franzensbad. Fot. i oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

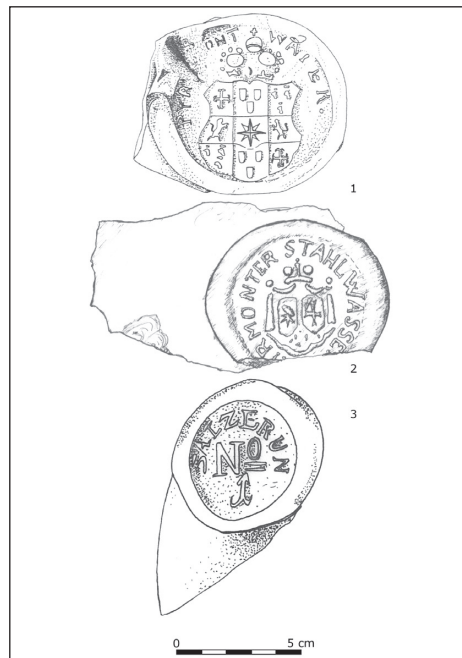
Ryc. 6. Stargard. Butelka kamionkowa po sztucznej wodzie mineralnej z rozlewni Ernsta Heinricha Magerfleischa w Wismarze. Fot. i oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 7. Stargard. Stare Miasto – z badań przy budowie przepławki dla ryb i jazu na rzece Inie. Butelki kamionkowe po wodach mineralnych: 1 – z Niederselters; 2 – z Bad Kissingen. 3 – Korek zamykający butelkę kamionkową. Fot. i oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 8. 1 – Stargard. Stare Miasto – ul. Strażnicza. Fragment butelki kamionkowej po wodzie mineralnej z Niederselters; 2-3 – Możliwe warianty pieczęci odcisniętej na fragmencie z ul. Strażniczej; 2 – wg Wieland 1980, 288; 3 – wg Nienhaus 1995, ryc. 2. Fot. 1 oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto – kwartał IX. Stemple szklane z butelek po wodach mineralnych: 1 – z Bad Pyrmont (wg Żmuda 2010, 235); 2 – z Bad Pyrmont (rys. B. Sil); 3 – ze Szczawna-Zdroju (wg Żmuda 2010, 231). Oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie

Ryc. 10. Ośrodki produkujące wodę mineralną, z których produkty w XVIII-XIX w. trafiały do Stargardu.
Oprac. M. Szeremeta, MAH w Stargardzie